

hecü's-sâlik ilâ Eliyyeti'bnî Mâlik adlı şerhine Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tûnisî'nin yazdığı *Zevâhirü'l-kevâkib li-bevâhiri'l-mevâkib* adlı hâşiyeyle (Tunus 1293, 1298) ilgili olarak Küreyyim'in yaptığı değerlendirmelerden oluşmaktadır (Mektebetü Muhammed es-Sâdik en-Neyfer, nr. 540). **6. Hâmi'l-himâ bi-şerhi kaşîdeti Kâ'b b. Züheyr b. Ebî Sülmâ.** 1864'te tamamlanan eser, *Kaşîdetü'l-Bürde* şerhi yanında Câhiliye devri edebiyatından ve Tunus şairlerinin şiirlerinden de örnekler içermektedir. Eserin 350 varaklık bir nüshası mevcuttur (el-Mektebetü'z-Zeytûniyye, nr. 4364). **7. Kışsatü'l-mevlîdî'n-nebevî** (*Bernâmeçü'l-Mektebeti'l-Abdeliyye*, Tunus 1326, II, 210). **8. es-Sihrü'l-halâl.** Küreyyim'in sekiz defter halindeki divanıdır (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 949). **9. Şerh 'alâ nahvi 'işrine hadîşen min Şaḥîhi'l-Buḥârî.** Küreyyim'in el-Câmiu'l-cedîd'de verdiği hadis derslerinin notları olup el-Mektebetü'l-Âşûriyye'de dört nüshası mevcuttur (nr. K-H 323, 331). **10. Muḥtaşarü't-târîh.** Hafsîler, Murâdîler ve Dayılar döneminin Emir Ali Paşa devrine kadar ele alındığı bir eser olup bazı Hanefî kadı ve müftülerinin biyografilerini de içermektedir (Ziriklî, I, 255). Küreyyim'in şu eserleri çeşitli kütüphanelerde mevcuttur: *Tefsîru ba'zî's-süver mine'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, *Şerh 'ale'l-besmele*, *Şerh 'alâ huṭbeti Muḥtaşari's-Sa'd et-Teftâzânî*, *Hâşiye 'alâ muḳaddimeti İbn Hişâm*, *Huṭab minberîyye* (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 949).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarif bi-hüsnî't-târif* (nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer), Beyrut 1994, II, 142, 148; *Bernâmeçü'l-Mektebeti'l-Abdeliyye*, Tunus 1326, II, 210; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, II, 172; M. Hıdır Hüseyin, *Tûnis ve Câmî'u'z-Zeytûne* (nşr. Ali Rızâ et-Tûnisî), Dimaşk 1391/1971, s. 117, 118; A. H. Green, *The Tunisian Ulama: 1873-1915*, Leiden 1978, s. 352, 354; a.mlf., *el-'Ulemâ'ü't-Tûnisîyyûn: 1873-1915* (trc. Hafnâvî Amâiriyye – Esmâ Muallâ), Tunus 1416/1995, s. 368-369; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 255; Mahfûz, *Terâcimü'l-mu'ellifîn*, IV, 160, 161, 162, 163, 164, 165; Muhammed b. Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-ḳadîm ve fi'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1985, s. 345; a.mlf., *Şafaḥât min târihi Tûnis* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 197, 198, 204, 316, 332; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-Ömr fi'l-muşannefat ve'l-mu'ellifîne't-Tûnisîyyîn* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî – Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1990, I, 948, 949, 950, 951, 952, 953; Muhammed Bûzîne, *Meşâhirü't-Tûnisîyyîn*, Tunus 1992, s. 112; Ahmed Abdüsselâm, *el-Mu'errihûne't-Tûnisîyyîn*

(trc. Ahmed Abdüsselâm – Abdürrezzâk el-Hulevî), Tunus 1993, s. 405, 406; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, *'Unvânü'l-erib 'ammâ neşe'e bi'l-bilâdi't-Tûnisîyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, II, 141, 145; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzîmî, *Mevsû'atü a'lâmi'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer ve'l-hâmis 'aşer el-hicrî fi'l-âlemi'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, II, 708, 709, 710, 711; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrû'l-cevâhir ve'd-dürrer fi 'ulemâ'i'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer*, Beyrut 1427/2006, I, 201-202.

SONER GÜNDÜZÖZ

KÜRSÜ ŞEYHLİĞİ

(bk. CUMA VAİZLİĞİ).

KÜRTLER

I. TARİH

II. DİN

III. DİL ve EDEBİYAT

IV. SOSYAL HAYAT ve KÜLTÜR

Anayurtları Zağros dağlarının etekleri olan Kürtler, tarihi olarak İran'ın batı ve kuzeybatısında, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda, Irak ve Suriye'nin kuzey ve kuzeydoğusunda, Ermenistan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın güneybatısında yaşamış olan, günümüzde de aynı ülkelerde varlığını sürdüren yerli kavimlerden biridir. Ayrıca Rusya, Gürcistan, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri ile Lübnan ve Ürdün başta olmak üzere çeşitli ülkelerde yerleşik Kürt nüfusu bulunmaktadır. 1950'lerden itibaren küresel ölçekte meydana gelen yoğun kentleşme ve uluslararası göçle beraber Kürtler de geleneksel yaşam alanlarının dışına çıkıp geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.

I. TARİH

1. Başlangıçtan Osmanlılar'a Kadar. Kürtler'in menşei konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Anayurtlarının Zağros dağları olduğu bilinen Kürtler etnik kökenden ziyade tarih ve dil yakınlığı itibarıyla İranî kavimlerle akraba gösterilir (Minorsky, s. 1089). Kürtler'in Arap aslından geldiğine dair rivayetler varsa da bunlara itibar edilmemiştir. Ayrıca Kürtler'in menşei dair çeşitli mitolojik rivayetler de bulunmaktadır (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, II, 107; Şeref Han, s. 17-19). Ksenofon'un (m. ö. IV. yüzyıl) Kardukhoi, Strabon'un Gordyaei ve Ortaçağ Ermeni müelliflerinden Hayton'un Cordins diye adlandırdıkları, ayrıca Antikçağ kaynaklarında İrmîniye bölgesinde yaşadıkları ve Gordyene adıyla anıldıkları kaydedilen topluluklar (Karduk-

lar) bazı modern dönem araştırmacıları tarafından Kürtler'le ilişkilendirilmiştir. Bazı araştırmacılar Kürtler'i Van gölünün batısında yaşamış olan Cyrtii (Kürtler) ile ilişkilendirirken bazıları da Medler'i Kürtler'in ikinci tabakadan ataları olarak değerlendirirler.

Kürtler'in yaşadığı bölge ve merkezler de çeşitli adlarla anılmıştır. Cûdî dağı civarındaki Korduene denilen bölgeye Ârâmililer ve Süryâniler Bes-Kardu, Ermeniler Kordu, Araplar ise Kardâ ve Bâkardâ adını vermişlerdir. Hazar gölü ile Basra körfezi arasında kalan bölge Ortaçağ kaynaklarında genellikle Bilâdülekrâd ismiyle anılmıştır. İbnü'l-Fakîh Kürtler'in yaşadığı bölgeyi böyle adlandırmış (*Kitâbü'l-Büldân*, s. 128), aynı şekilde *Divânü'lugâti't-Türk*'te verilen haritada Kürtler'in yaşadığı bölge için Bilâdülekrâd tabiri kullanılmıştır. Belâzürî ise Kürtler'in yaşadığı ve Şehrîzor, Musul ve Hemedan gibi merkezleri içine alan bölgeye Meâkilülekrâd adını verir (*Fütüḥu'l-büldân*, s. 199). Kürdistan adı ilk defa Selçuklu Sultanı Sencer'in Oğuzlar'a esir düşmesi üzerine (Muharrem 548 / Nisan 1153) Nişâbur'da sultan ilân edilen yeğeni Süleyman Şah b. Muhammed Tapar döneminde İran'da Zağros dağlarının kuzeybatısında yer alan Kırmanşah (Karmîsîn) şehri ve civarı için kullanılmıştır (aş.bk.).

Yâkût el-Hamevî'ye göre Cibâl, Erbil ve Hemedan arasında kalan Şehrîzor bölgesinin halkı tamamıyla Kürt'tür. İstahr, Sâbûr, Erdeşîrhurre, Dârâbcird ve Errecân gibi şehirlerin bulunduğu Fars bölgesi de Kürtler'in yoğunlukta olduğu bölgelerdendir. İsfahan ile Hûzistan arasında kalan dağlık Luristan bölgesi adını Lur Kürtleri'nden almıştır. Bunlar İran Kürtleri'nin önemli bir kesimini teşkil etmekteydi. Mervânîler, Hasanveyhîler, Fadlâvî (Lur-ı Büzürg) hükümdarları, Lur-ı Kûçek emîrleri ve Eyyûbîler Şeref Han tarafından Kürt hânedanları arasında zikredilir (*Şerefnâme*, s. 29-98). Bazı müslüman coğrafyacılar Kürtler'in yaşadığı belde-leri, Farsça'da "mahal, bölge" anlamına gelen "rem" ve "zem" (çoğulu remûm ve zemûm) kelimelerini kullanarak sahiplerine nisbetle adlandırmışlardır. Meselâ İbn Hurdâzbih Fars bölgesinde Zemmü Hasan b. Cileveyh (Bâzincân), Zemmü Erdman b. Cevânâ, Zemmü Kâsim b. Şehrebezâr (Korîyandî) ve Zemmü Hasan b. Sâlih (Söran) adını verdiği dört bölgeden bahseder ve merkezi Şîraz olan bu beldelerin tamamını "zümümü'l-Ekrâd" diye ifade eder (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 50). Benzer

bir taksim Yâkût el-Hamevî tarafından da yapılmıştır (*Mu'cemü'l-büldân*, I, 138; II, 99; III, 71, 375; IV, 226).

Kaynaklarda, İran'ın Irak sınırından başlayıp Basra körfezinin güneyine kadar uzanan Zağros dağlarını mesken edinen Kürtler'in Ortaçağ boyunca kendileriyle anılan bu bölgenin dışına çıkarak diğer bölgelere de yerleştikleri kaydedilir. Mes'ûdî Kürtler'in eskiden beri Sicistan ve Horasan'da bulunduğunu belirtirken (*et-Tenbih*, s. 88-89), İbn Miskeveyh Horasan bölgesindeki Kürtler hakkında mâ'lûmat verir (*Tecâribü'l-ümem*, V, 338). Makdisî Sind bölgesini anlatırken burada Kürtler'in de bulunduğunu söyler (*Ah'senü't-tekâsim*, s. 281, 301, 313, 344). Bazı Kürtler'in İrmîniye bölgesinde yaşadığı, Kürt kabilelerinden Mısır ve Kuzey Afrika'ya gidenler de olduğu bilinmektedir. Makrîzî, Mısır'daki Kürtler'in Hâretülbüstân bölgesinde yaşadıklarını belirtir (*el-Hıtaf*, II, 395). İbn Haldûn Muvahhidler Devleti'nin son dönemlerinde Mağrib'e yerleşen, bazı liderlerinin önemli devlet görevlerine getirildiği Benî Livîn ve Benî Tabîr adlı iki Kürt kabilesinden bahseder (*el-İlber*, VII, 132).

Bu bilgiler Kürtler'in çoğunluğunun Ortaçağ boyunca kabileler ve aşiretler halinde göçebe veya yarı göçebe şeklinde yaşadıklarını göstermektedir. İslâm öncesi dönemde Sâsânîler'in hâkimiyeti altında yaşayan Kürtler din olarak Zerdüştiliği (Mecûsîlik) benimsemişlerdi. Câbân (Gâvan) adlı bir sahâbînin Kürt olduğu ve Resûlullah'tan hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Onun oğlu Meymûn da güvenilir râvilerden biridir (İbn Hibbân, V, 418; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, I, 301; İbn Hacer, I, 429; ayrıca bk. İbn Sa'd, VII, 280). Hz. Ömer devrinde İslâm orduları İran ve Irak topraklarında fetih hareketini başlatınca Kürtler Sâsânîler'le birlikte bu ordulara karşı savaştılar. Utbe b. Ferkad es-Sülemî'nin 20 (641) yılında Musul'da Ninevâ'yı ele geçirmesinin ardından İslâm orduları Kürtler'in yaşadığı Merc, Banhezrâ, Bâezrâ, Hitbun, Dâsin, Kardâ, Bâzebdâ ve Musul'a bağlı diğer merkezlere yönelerek bu bölgenin tamamını fethetti. Şehrizor ve Samgan bölgesini de İslâm hâkimiyetine girdi. Ahvaz'ın fethi ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından gerçekleştirildi ve böylece Kürtler'in yaşadığı bölgenin büyük kısmı Hz. Ömer zamanında fethedilmiş oldu. Azerbaycan'ın fethi sırasında İslâm orduları kumandanı

Huzeyfe b. Yemân'ın bölge idarecisiyle yaptığı anlaşmada olduğu gibi Kürtler'in büyük kısmı bu fetihler sırasında yapılan anlaşmalarla buldukları merkezlerde bırakıldı. Huzeyfe b. Yemân bu anlaşmada Kürtler'e teslim olmaları karşılığında âteşkedelerinin yıkılmayacağı; ayrıca Bilascan, Seblan ve Satrudan Kürtleri'ne saldırmayacağı teminatını verdi. Fars bölgesinde Kürtler'in yoğunlukta olduğu İstahr, Sâbûr, Erdeşrhurre, Dârâbcird ve Errecân gibi şehirler ise Hz. Osman zamanında fethedildi. Hz. Ali'den kaçan Ferve b. Nevfel el-Eşcaî liderliğindeki 500 kişilik bir Hâricî grubun Cibâl bölgesine giderek önce Bendeniceyn ve Deskere'yi, ardından Hulvân'ı ele geçirmesiyle Kürtler arasında Hâricî propagandası başlamış oldu. Emevîler'in ilk yıllarında Kürtler arasında Hâricîliğin benimsendiği ve bazı Hâricî isyanlarına katıldıkları görülmektedir. Hâricîlik bilhassa Şehrizor halkı arasında yayılmış ve onların çoğu bu mezhebi kabul etmişti. Bu süreçte bölgedeki Hâricî isyanlarına katılmaya başlayan Kürtler zamanla Hâricîler'den koptular ve Emevîler'e itaat ettiler. Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin Hâricî lideri Mutarrif'in üzerine gönderdiği 6000 kişilik orduda Kürt askerlerin de bulunduğu bilinmektedir. Bu dönemde Şehrizor ve civarında yaşamakta olan ve Celâliyye, Yâbisân, Hakemiyye ve Süliyye adlarıyla tanınan Kürt aşiretlerinin nüfusunun 60.000'e ulaştığı söylenmektedir. Geniş topraklara sahip olan bu aşiretler sert mizaçlarının yanı sıra sık sık yönetime muhalefetleriyle tanındı. Emevîler'in son halifesi II. Mervân'ın annesinin Kürt asıllı bir câriye olması (İbnü'l-Esîr, IV, 588) Kürtler'in devletle olan bağlarını güçlendirdi ve neticede aralarında İslâmiyet'in yayılmasına hız kazandı. Bununla birlikte Kürtler'in Abbâsî ihtilâli sırasında hangi tarafta yer aldığı açık değildir. Bu arada Abbâsî ihtilâlinin en önemli liderlerinden Ebû Müslim-i Horasânî'nin etnik menşei kesin olarak tesbit edilememiş. İbn Hallikân'ın zikrettiği bir beyitte Kürt asıllı olduğu belirtilmiştir (*Vefeyât*, III, 155).

Abbâsîler zamanında Şehrizor, Cibâl, Erbil ve Hemedan arasında kalan bölgede yaşayan ve tamamına yakını Kürt olan halkın Zeyd b. Ali'nin eliyle İslâm'a girdikleri, özellikle Şehrizor'un Şiz şehrindeki Kürtler'in Şîr-Zeyd olduğu nakledilir (Yâkût, III, 375). Bölgede idarî düzenlemeler yapan Halife Hârûnürreşîd, Şehrizor ve Musul'u ayrı valilikler haline getirdi. Mu'tasım-Bil-

lâh döneminde 225 (840) yılında Musul'da Dâsin dağına çekilerek isyan eden Kürt lideri Ca'fer b. Feharcis, Abbâsî kuvvetleri tarafından ertesi yıl bertaraf edildi. 281'de (894) Musul'da çıkan Kürt isyanı da kısa sürede bastırıldı. Kürtler 286'da (899) Ebû Leylâ adındaki bir isyancıya büyük destek verdiler. 342 (953-54) yılında babası Arap, annesi Kürt asıllı olan Hâricî lideri Deysem b. İbrâhim Kürtler'den oluşan ordusuyla Azerbaycan üzerine yürüdü ve Müsâfirîler'le yaptığı savaşların ardından Azerbaycan'ı onların elinden almayı başardı. Ancak Erdebil'e gönderdiği vezirinin kendisine isyan etmesi üzerine Azerbaycan'dan ayrılıp Erdebil'e gitmek zorunda kaldı. Birkaç yıl sonra Azerbaycan'a dönen Deysem buranın hâkimi olan Merzûbân tarafından hapse atıldı. 349'da (960) Hezbânî Kürtleri'ne mensup askerler Azerbaycan hâkimi Cüstân b. Merzûbân ile kardeşi Nâsirüddeve arasında çıkan savaflara katıldı. Abbâsî halifelerinin birçok defa Türkler'in ordudaki gücünü kırmak için Kürtler'den faydalanma yoluna giderek Kürt asıllı askerlerin sayısını arttırdığı görülmektedir. Humeydiyye Kürtleri'nin lideri Emîr İsâ'nın hilâfet ordusuna katılması ve Halife Mûsterşîd-Billâh tarafından karşılanması (528/1134) bu siyasetin bir sonucudur.

366 (976) yılında Irak Kürtleri'nden Berzeniye aşiretinin reisi Emîr Hasanveyh b. Hüseyin binlerce askeriyle birlikte Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve'ye karşı oluşan muhalefetin içinde yer aldı. 369'da (979) vefat eden Hasanveyh'in Dînever, Hemedan, Samgan ve Azerbaycan'dan Şehrizor'a kadar uzanan bölgeyi elli yıl boyunca hâkimiyeti altında tuttuğu, iyi bir idareci olmanın yanı sıra hayır sever ve dindar bir şahsiyet olduğu zikredilir. Hasanveyh'in öldüğü yıl Adudüddeve Hakkâri ve çevresini ele geçirdi, önceden eman verdiği halde buradaki Kürtler'i kalelerinden alıp Musul'a götürdü. Tehcir esnasında yolun iki tarafına kurduğu darağaçlarında pek çoğunu astırdı. Bir yıl sonra da Sultan İzzüddeve eman verdiği halde Hakkâri Kalesi'ndeki Kürtler'i kılıçtan geçirdi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 128).

Musul, Diyarbekir (Âmid), Meyyâfârikîn ve Halep'te hüküm süren Arap hânedanı Hamdânîler, el-Cezîre'nin üç bölgesinden birisi olan Diyârımudar'ın zaptedilmesinde Kürtler'den önemli destek aldılar. Ancak 293'te (905) Hezbânîyye Kürtleri'nin Ninevâ'da Hamdânîler'e saldırıp hânedan

mensuplarından birini öldürmeleri üzerine aralarında çıkan savaş muhasara altına alınan Kürtler'in teslim olmasıyla sonuçlandı. Bu sırada Humeydiyye Kürtleri ile Dâsin dağında oturan Kürtler de Hamdânîler'e bağlılıklarını bildirdiler. 314'te (926) Celâfî Kürtleri'nin Şehrîzor'da çıkardıkları isyan şiddetli çarpışmaların ardından bastırıldı. Bununla birlikte Hamdânî ordusuna alınan ve ordudaki sayıları giderek artan Kürtler, Hamdânîler'in Musul kolunun çökmesinden (394/1004) sonra da Hamdânî hâkimiyetindeki bölgede önemli bir unsur haline geldiler.

Humeydiyye Kürtleri'nden Ebû Şücâ' Abdullah Hüseyin Bâd (Bâz) b. Düstek Ahlat'ın yanı sıra Meyyâfârikın, Diyarbakir, Nusaybin ve Hısnıkeyfâ gibi el-Cezîre bölgesinin önemli merkezlerini ele geçirerek Mervânîler hânedanını kurdu (373/983). Mervânîler bölgenin yerel unsurları olan Süryânîler ve Ermeniler'in yanı sıra buraya daha sonra yerleşen Araplar'ın da etkisini kırarak bölgenin Kürtleşmesine zemin hazırladılar. Bu aşamadan sonra bölgedeki Kürt varlığı daha da güçlendi. Mervânîler Nasrüddevle Ahmed zamanında (1011-1061) en güçlü dönemlerini yaşadılar; bu dönemde bölgeye gelerek İrmîniye ve Hakkâri yörelerine akınlarda bulunan Oğuz birliklerini yenilgiye uğrattılar ve yedi Oğuz beyini çok sayıda askerleriyle birlikte esir aldılar (432/1040-41). Nasrüddevle'nin anlaşma teklifini kabul etmeyen Oğuzlar el-Cezîre bölgesinin önemli bir kısmını ele geçirseler de daha sonra birçok mevkide yaptıkları savaşlarda Kürtler ve Araplar karşısında büyük kayıplar verdiler. Geri kalanlar ise Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kaldı. Yaklaşık bir asır hüküm süren Mervânîler hânedanı Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında yıkıldı (478/1085). Şeref Han Mervânîler'i "Diyarbakir ve el-Cezîre hükümdarları" diye tanıtır ve doksan bir yıl hüküm sürdüklerini bildirir (*Şerefnâme*, s. 29-31; ayrıca bk. **MERVÂNİLER**). Büyük Selçuklular'ın yıkılışından sonra başta Artuklular olmak üzere el-Cezîre bölgesinde Türkmen beyliklerinin kurulması bölgenin demografisini değiştirdi.

Selçuklu hâkimiyetinden önce İrmîniye'de yoğun bir Kürt nüfusu yaşıyordu. Selçuklular'ın Kafkasya seferleri esnasında Duvîn (Dvin) şehrinin hâkimiyeti Şeddâdîler'den Ebû'l-Esvâr Şâvur (Şâver) b. Fazl (Fazlûn) adında bir Kürt emîrinin elindeydi (1049-1067). Kürtler Malazgirt Savaşı'na Selçuklular'ın safında 10.000 as-

kerle katıldılar (Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 170). 465 (1073) yılında amcası Kavurt ile Kirman'da yaptığı savaşta Melikşah'a destek verdikleri için iktâlarla ödüllendirildiler. Hamdullah el-Müstevfî, Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düştüğü dönemde yeğeni Sultan Süleyman Şah b. Muhammed Tapar'ın oturduğu Kirmanşah ve civarında bir idarî taksimat yaptığını ve bölgenin Kürdistan diye adlandırıldığını söyler (*Nüzhetü'l-kulûb*, s. 107-108; krş. *İA*, VI, 1097; *El²* [İng.], V, 439).

Büyük Selçuklular'ın yıkılmasından sonra Kürtler'in yaşadığı bölgenin önemli bir kısmı Zengîler'in (1127-1233) eline geçti. Aralarındaki şiddetli mücadelenin ardından Zengîler, Kürtler'in elindeki bazı kaleleri (Humeydiyye Kürtleri'nin egemenliğindeki Akr, Şûş, Hakkâri, Kevâşî) ele geçirdiler. Ancak Kürtler Zengîler tarafından askere alındıkları için bir süre sonra Zengî ordusunun ve devletinin bir unsuru haline geldiler. Meselâ Necmeddin Eyyûb, kardeşi Şirkûh ve ardından oğlu Selâhaddin-i Eyyûbî Zengîler'in önemli devlet adamlarından ve kumandanlarından. Selâhaddin-i Eyyûbî, Nûreddin Mahmud Zengî'nin emri üzerine 567'de (1171) Fâtımî hilâfetine son vererek Mısır, Ortadoğu, Hicaz ve Yemen'de hüküm sürecek olan Eyyûbîler Devleti'ni kurdu ve 583'te (1187) Kudüs'ü Haçlılar'ın işgalinden kurtardı. Selçuklular ve onların devamı olan Zengîler'den miras aldıkları idarî ve siyasî teşkilâtlanmayı devam ettiren Eyyûbîler, özellikle Kürtler'den ve Türkmenler'den oluşan ordularıyla Haçlılar'a karşı büyük başarı kazandılar (bk. **EYYÛBÎLER**). Ancak bu dönemde Kürtler'le Türkmenler arasında büyük bir iç mücadele yaşandı. Basit sebepler yüzünden çıkan çatışmalar sırasında her iki taraf da büyük kayıplar verdi. Nusaybin civarında başlayan çatışmalar Musul, Diyarbakir, Ahlat, Suriye, Şehrîzor ve Azerbaycan'a kadar yayıldı. Bu karışıklık yıllarca sürdü, yağmurlar ve yol kesmeler had safhaya ulaştı. Neticede bölgede hüküm süren Türk beyliği Begteginliler'in veziri Mucâhidüddin Kaymaz'ın başarılı siyaseti sayesinde mücadele sona erdi (bk. **MÛCÂHİDÜDDİN KAYMAZ**).

XIII. yüzyılda bütün bölge gibi Kürtler'in yaşadığı coğrafya da Moğol işgaline uğradı. Yerleşim merkezlerini tahrip eden, her şeyi yakıp yıkan Moğollar Hakkâri, Musul, Erbil, Mardin, Diyarbakir ve Ahlat'ta büyük katliam yaptılar. İkinci saldırıları sırasında Erbil'e hücum ettiklerinde

(655/1257) Kürtler'in büyük direnişiyi karşılaştıran Moğollar, 1258'de Bağdat üzerine yürürken Kürtler'e de katliam uyguladılar. Daha sonra İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han zamanında da çok sayıda Kürt kılıçtan geçirildi. Buna karşılık Pars bölgesinde yaşayan Kürtler Moğollar'la ittifak kurup onların safında savaşlara katıldı. Olcaytu Han döneminde Gîlân'ı istilâ eden İlhanlı ordusu (706/1306) büyük ölçüde Kürtler'den oluşuyordu. Moğol akınlarından kaçan Kürtler'in bir kısmı Toros dağlarının eteklerine sığınırken bir kısmı da Suriye ve Mısır üzerinden Cezayir'e kadar gitti. Buldukları bölgelerde kalanlar ise 792 (1390) yılına kadar Moğol hâkimiyetinde yaşadı. Timur 796'da (1394) Ahlat, Van, Âdilceva, Mardin, Erbil ve Musul gibi Kürtler'in yaşadığı önemli merkezleri ele geçirdi. Bu sırada Timur'un veliahdı Ömer Şeyh Mirza'nın Kürtler tarafından öldürülmesi üzerine Kerkük'e bağlı Hurmatu kasabası yerle bir edildi. 1403'te İspanya kralı tarafından Timur'a elçi gönderilen Ruy Gonzâles de Clavijo, Nişâbur yakınlarında göçebe halinde siyah çadırlarda yaşayan Elâvârî Kürtleri'ne ait 400 çadır gördüğünü; onların kalabalık sürülere sahip olduklarını, 20.000 kadar deve beslediklerini, vergi olarak Timur'a yıllık 3000 deve, 15.000 koyun verdiklerini, Timur'un da bunun karşılığında kendilerine serbestçe dolaşma izni verdiğini belirtir (*Anadolu, Orta Asya ve Timur*, s. 115).

XV. yüzyılın ilk yarısında Kürtler birbiriyle mücadele eden iki Türkmen devletinin, Anadolu'nun doğusu, İran ve Irak'ta hüküm süren ve merkezi Erciş olan Karakoyunlular'la merkezi Diyarbakir olan Akkoyunlular'ın egemenliği altına girdiler. Karakoyunlular'la uzun süre dostane ilişkiler kurduklarından, bölgede hâkimiyeti ele geçirmeye çalışan Akkoyunlular'ın büyük baskısıyla karşılaştılar. Karakoyunlular'ın, hizmetlerinde kullanmak amacıyla halkının ekserisi Kürtler'den meydana gelen 50.000 kişilik bir şehir oluşturdukları kaydedilmekle birlikte bu şehrin yeri bilinmemektedir. Diğer taraftan Kürtler'e karşı tavrı olumsuz olan Karakoyunlu Hükümdarı Sultan İskender (1420-1438) Timurlu Hükümdarı Şâhrûh'un hâkimiyetini tanıyan Bitlis hâkimi Şemseddin ve Hakkâri Emîri Ahmed b. İzzeddin'i öldürtmüştü. Akkoyunlular 1432'de Mardin ve çevresine çok sayıda akın düzenleyerek Kürtler'in büyük kısmını itaat altına aldılar ve bu akınlarını 1438-1447 yılları arasında

sürdürdüler. 1451'de Sultan Mirza Muhammed'in Horasan'a saldırısı esnasında ordusunda Kürt birliklerinin de bulunduğu zikredilmektedir. 1469'a gelindiğinde el-Cezîre'deki Kürt kaleleri Akkoyunlu hâkimiyetini kabul etmişti. Bununla birlikte Kürtler'in Akkoyunlu hâkimiyeti boyunca bölgede isyanlar çıkardığı görülür.

Akkoyunlu Devleti'nin 1514'te yıkılmasından sonra Osmanlı hâkimiyetine giren Kürtler Ortaçağ boyunca aşiretler konfederasyonu esasına dayalı idarî bir yapıya sahiptiler. Genelde dağlık bölgelerde yaşadılar, isyancı kimlikleriyle tanındılar ve yaşadıkları bölgede meydana gelen siyasi hadiselerde önemli roller oynadılar.

BİBLİYOGRAFYA :

Polybius, *The General History* (trc. Mr. Hampton), London 1823, II, 56, 64; Strabo, *The Geography* (nşr. H. C. Hamilton – W. Falconer), London 1854, II, 271; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 280; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdülkâdir Muhammed Ali), Beyrut 2000, s. 186, 199, 228, 232; Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-tuvâl* (nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Beyrut 1995, s. 210-211, 400; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1416/1996, s. 179; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 50; Taberî, *Târîh* (nşr. Hasan Abdülmennân), Beyrut 2004, s. 700; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 88-91; a.mlf., *Mürûcü'z-zehab* (Abdülhamîd), II, 107; İbn Hibbân, *eş-Sikât*, V, 418; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 314; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 281, 301, 313, 344; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 2003, V, 338; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), II, 205; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Mervânî Kürtleri Tarihi* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1990, s. 72, 76; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 138; II, 99; III, 71, 375; IV, 226, 450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (nşr. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1987, IV, 588; VI, 472; VII, 128; VIII, 442; a.mlf., *Üsdü'l-gâbe*, Beyrut, ts., I, 301; İbn Hallikân, *Veşeyât*, III, 155; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, I, 21, 230; İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî*, Beyrut 2004, s. 231; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular* (trc. Ali Sevim), Ankara 2011, s. 170; Reşîdüddin Fazlul-lâh-ı Hemedânî, *Câmi'u'l-tevârih* (trc. M. Sâdik Neş'et v.dğr.), Beyrut 1403/1983, II, 261; Zeynüddin İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar fi ahbârî'l-beşer*, Beyrut 1417/1996, I, 71; Müstevfî, *Nüzhëtü'l-kulûb* (Strange), s. 107-108; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Hasan Abdülmennân), Amman 2004, I, 1087; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 2006, VII, 132; R. G. de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur* (trc. Ömer Rıza Doğrul, s.nşr. Kâmil Doruk), İstanbul 1993, s. 115; Makrîzî, *el-Hiştâ* (nşr. Muhammed Zeynüdhüm – Mediha Şerkâvî), Kahire 1998, II, 395; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), I, 429; Hasan-ı Rûmlü, *Ahşenü't-tevârih* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 49, 186, 300; Şeref Han, *Şerefnâme: Kürt Tarihi* (trc. Mehmet Emin Bozarslan [Arapça'dan Türkçe'ye]), İstanbul 1990, s. 17-19, 29-98; M. Chamich, *History of Armenia*, Calcutta 1827, s. 310; F. Hayton, *Rhc-Documents Arméniens*, Paris 1906, II, 127; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1977, s. 5-25; a.mlf., "Kürtler", *İA*, VI,

1089-1103; a.mlf. – Th. Bois, "Kurds, Kurdistan", *EI²* (Ing.), V, 438-460; Ramazan Şeşen, *Salâhad-din Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 417; a.mlf., "Eyyübiler", *DİA*, XII, 20; G. le Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-Şarkıyye* (trc. B. Fransis – K. Avvâd), Beyrut 1405/1985, s. 228; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1998, s. 178; Sunay Delilbaş, *Kürtlerin Etnik Kökenleriyle İlgili Teoriler* (yüksek lisans tezi, 1998), MÜ Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü; Abdurrahman Qasimlo, *Kürtler ve Kürdistan* (trc. İbrahim Bingöl), İstanbul 2009, s. 54; Ahmed Abdülazîz Mahmûd, *'Alâkâtü'l-Kürd bi'l-Havâric ve'z-Zenc fi'l-'asri'l-Ümevî ve'l-'Abbâsî*, Hevler 2010, s. 12; Bletch Chirguh (Süreyyâ Bedirhan), *el-Kâziyyetü'l-Kürdiyye mâzi'l-Kürd ve hâzîruhüm*, Erbil 2011, s. 47; M. Emin Zekî, *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistan fi'l-'ahdi'l-İslâmî* (nşr. Refik Sâlih), Süleymaniye 2011, s. 386; a.mlf., *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* (trc. Vahdettin İnce v.dğr.), İstanbul 2012, s. 83; Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, 259; a.mlf., "Diyârbekir", a.e., III, 611; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", a.e., VI, 292; Mustafa Kafalı, "Timur", a.e., XII, 343.

 MEHMET AKBAŞ

2. Osmanlı Dönemi. Kürtler'in Osmanlı hâkimiyetine girmesi Yavuz Sultan Selim döneminde Safevîler'e karşı yapılan seferler sonrasında gerçekleşti. Safevîler'e yönelik bu seferler Osmanlı Devleti ve Kürt aşiretleri arasında bir ittifakın oluşmasını ve ardından bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağladı. XVI. yüzyılın hemen başında şahlığını ilân ederek bölgedeki hâkimiyet mücadelesine katılan Şah İsmâil Akkoyunlular'ın bölgedeki hâkimiyetine son verince Akkoyunlu baskısından kurtulan Kürt beyleri Şah İsmâil'e tâbi olarak etkinliklerini tekrar kazanmayı planladılar. Bu sebeple on iki Kürt emîri Şah İsmâil'e bağlılıklarını sunmak üzere Tebriz'e gitti. Ancak Şah İsmâil bunları tutuklatarak yerlerine kendi kumandanlarından Şii yöneticiler tayin etti. Şah İsmâil'in bu siyaseti Kürt emirliklerini Osmanlılar'la ittifaka yöneltti. Hatta Şiiler'in bir kısmı Yavuz Sultan Selim'in Safevîler'e yönelik seferinin Kürtler'in çağrısı üzerine gerçekleştiğine inanıyordu. Trabzon'daki şehzadeliğinden beri Şah İsmâil'in faaliyetlerini takip eden Yavuz Sultan Selim batıya doğru ilerlemeyi amaçlayan Şah İsmâil'e karşı bölgedeki Sünnî Kürtler'i kendi yanına çekmeye yönelik bir siyaset izledi. 1514'te Çaldıran Savaşı'nda bir kısım Kürtler Osmanlı safında savaştı. Bölgedeki Safevî tehlikesinin devam ettiğini ve Kürt emirlerinin Osmanlı safına çekilmesinin önemli olduğunu düşünen Yavuz Sultan Selim, Tebriz dönüşünde Kürt emirlerini Osmanlılar'a katılmaya ikna etmek için İdrîs-i Bitlisî'yi görevlendirdi (bk. İDRİS-i BİTLİSİ).

İdrîs-i Bitlisî çalışmalarını öncelikle Urmi, Uşni, Diyarbekir ve Malatya taraflarında yoğunlaştırdı. Bradost Kürtleri ile görüşerek onları sultana biat etmeye ikna etti. Soran hâkimi Seyyid b. Şah Ali'yi hem Osmanlılar'a katılmaya hem de Safevîler'in elindeki Erbil'i geri almaya razı etti. İmâdiye Emîri Sultan Hüseyin'i de Osmanlı tarafına çekti. Bohtî beyleriyle görüşüp hem kendi topraklarını Safevîler'den geri almalarını hem de Musul'a kadar olan bölgeyi onlardan temizlemelerini sağladı. Hasankeyf, Siirt, Bitlis ve Hizan'a giderek Kürt emirleri ve önde gelenleriyle müzakerelerde bulundu. Hasankeyf Emîri Melik Halîl Eyyübî, Bitlis Emîri Şerefeddin, Hizan Emîri Dâvud, Sason Emîri Ali Bey, Nemran Emîri Abdül Bey ve İzzeddin Şir Bey'in oğlu Emîr Abbas'ın da katıldığı bu toplantıda Kürtler'in önde gelenlerinden oluşan yirmi beş kişi Osmanlılar'a bağlılıklarını bildirdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Safevî etkisine tam anlamıyla son vermek için yeni bir askerî harekâta girişildi. Çaldıran'da Safevîler'in Diyarbekir ve Kürdistan Valisi Ustaclu Muhammed Han'ın öldürülmesinin ardından Diyarbekir halkı Şii yöneticileri uzaklaştırarak şehrin hâkimiyetini ele geçirdi. Şah İsmâil'in şehri geri almak için görevlendirdiği Kara Han'ın şehri kuşatması sırasında halk bölgedeki Kürt emirlerinin de yardımıyla bir yıl dayandı. Yavuz Sultan Selim'in bölgenin fethi için serdar tayin ettiği Bıyıklı Mehmed Paşa'nın girişimleriyle Eylül 1515'te Diyarbekir Osmanlı yönetimine dahil edildi. Ardından Mardin'e sığınan Kara Han'ın Mayıs 1516'da Koçhisar yakınlarındaki Değarkın ovasında yapılan savaşta yenilgiye uğraması bölgenin tamamının alınmasının önünü açtı. Bitlisî'ye göre bu savaşta Kürt emirleri Osmanlı ordusunun sol kanadında yer aldı. Kendi aralarında ittifak edemeyen ve her biri kendi başına hareket eden Kürtler'i bir araya getirmek için çok çabaladığını belirten Bitlisî, bununla birlikte Kürtler'in cansiperâne savaştığını kaydeder (bk. Genç, s. 163-167).

Safevîler'den büyük ölçüde temizlenmesinin ardından bölgede Osmanlı idaresini tesis etmeye çalışan Yavuz Sultan Selim, kendisine itaatlerini bildiren Kürt beylerine verilerek üzere İdrîs-i Bitlisî'ye, gerektiğinde bizzat doldurabileceği, nişân-ı şerif taşıyan boş hükümler göndererek bir anlamda yerel hânedanları tanıyacağını gösterdi. Öte yandan daha Diyarbekir alınmadan önce kendileriyle yapılan toplantı-